
МЕРКУЛОВА Ю.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент,
начальник кафедри психології та
педагогіки,
Одеський державний університет
внутрішніх справ,
м. Одеса

ВИЗНАННЯ Й ПЕРЕЖИВАННЯ ПРОВИНИ, ПРОЩЕННЯ КРИВДНИКА ПОТЕРПІЛИМ: ДВІ СТОРОНИ КОМПРОМІСУ В ЮРИДИЧНОМУ КОНФЛІКТІ

В статті розглянуті проблемні питання розв'язання юридичних конфліктів шляхом ведення переговорів і досягнення компромісу між сторонами, необхідності обговорення взаємин, не тільки формального визнання провини, а і його переживання, здатності ображеного до прощення кривдника.

Ключові слова: юридичний конфлікт, компроміс, угода між потерпілим та винним, переживання провини, прощення кривдника.

В статье рассмотрены проблемные вопросы решения юридических конфликтов путем ведения переговоров и достижения компромисса между сторонами, необходимости обсуждения взаимоотношений, не только формального признания вины, но и его переживания, способности оскорбленного к прощению обидчика.

Ключевые слова: юридический конфликт, компромисс, соглашение между потерпевшим и виновным, переживания вины, прощение обидчика.

The article deals with problem areas to solve legal conflicts through negotiation and compromise between the parties, the need to discuss the relationship, not just a formal plea, but his experience, ability offended to forgive the abuser.

Key words: legal conflict, a compromise agreement between the victim and guilt, feelings of guilt, forgiveness abuser.

Зовації кримінально-процесуального кодексу, зокрема, поява можливості кримінального провадження на підставі угод актуалізує питання укладання угоди між сторонами у випадку юридичного конфлікту. Юридичний конфлікт в цій статті розглядається як різновид соціального конфлікту, який вирішується безпосередньо сторонами, або за участі юристів які представляють інтереси конфліктуючих сторін, а також «третьої сторони», яка має «розсудити» суб'єктів у правовому полі, але із врахуванням психологічних аспектів взаємин конфліктуючих сторін. У такий спосіб конфлікт може бути призупинений або завершений, отримати юридичні наслідки, але не менш важливі суспільна оцінка подій та психологічні наслідки.

Як свідчать результати опитувань [5], вироком суду, не задоволені обидві сторони, які наголошують, що під час слідства та судового розгляду не були враховані суб'єктивні аспекти справи. При вирішенні юридичних конфліктів на підставі угод та компромісу переговори сторін дозволяють ці аспекти краще зрозуміти, щоб прийти до примирення. Окрім правової (процесуальної) сторони, нас цікавитиме й психологічна, насамперед раціональне та ірраціональне у стосунках потерпілого та обвинуваченого (винного). Їх ставлення до правопорушення та його наслідків, не тільки формальне визнання провини, а і його переживання, здатність потерпілого до прощення кривдника.

Питання правової конфліктології розробляли юристи та психологи –

О.Бандурка, І.Ващенко, Л.Волошина, Л.Герасіна, А.Гірник, Н.Грішина, О.Іванова, В.Кудрявцев, Г.Ложкін, Д. Маєрс, Л. Орбан-Лембрік, М. Райт, Ю.Тихомиров, В.Толстих). Кримінальне провадження на підставі угод розглядали В.Баулін, І.Войтюк, Т.Денисова, Н.Карпов, О. Литвак, В.Маляренко, Л.Удалова, А.Ященко та ін. Проблеми медіації у юридичних конфліктах за кордоном розглядали І. Айртсен, Д. Ван Несс, Дж. Брейтуейт, Б. Вос, Г. Зер, Р. Коатс, Н. Крісті, Д.Маєрс, Дж. Максвел, Р. Максудов, Т. Маршал, А.Моріс, С. Пен, М. Райт, Б. Стюарт, М. Умбрайт, М. Флямер, Н. Шатіхіна, В. Янг та ін.

Переживання провини в зарубіжній психології досліджували переважно психоаналітики (К. Barret, N. Eisenberg, T. Ferguson, M. Hoffman, M. Lewis, M.Mosher, J.Tangney) й тлумачили його як нормальну або невротичну реакцію особи на вчинення нею аморальної чи протиправної дії або тільки одні думки про їх здійснення.

Зауважимо, що перенос результатів зарубіжних досліджень на мешканців України не продуктивний, адже переживання провини, сорому, образи залежні від національної культури, ментальності, релігійності тощо, адже вони є соціальними почуттями як по суті так і за походженням.

Термін вина відсутній у доступних нам психологічних словниках, а окремі праці психологів-науковців стосуються переважно виникненню сорому та почуття провини при моральному розвитку дітей [1, 4, 6]. У вітчизняній юридичній психології досліджень, присвячених феномену вини, її визна-

ння й переживання не багато, окремі дослідження стосуються явки з повинною, ресоціалізації неповнолітніх правопорушників завдяки формуванню в них конструктивного переживання провини та бажання виправити завдану злочином шкоду [3, 5, 7].

Виходячи із наведених вище міркувань, метою цієї статті є розгляд проблемних питань розв'язання юридичних конфліктів шляхом ведення переговорів і досягнення компромісу між сторонами, на основі не тільки формального визнання провини, а і його переживання, актуалізації здатності ображеного до прощення кривдника.

Одним із методів розв'язання юридичного конфлікту є переговори про визнання провини між прокурором і підозрюваним (звинуваченим). У випадку, коли потерпілим від правопорушення є конкретна особа, можливим стає інший варіант – кримінальне провадження на підставі угоди між потерпілим та винним. У цьому випадку існує декілька варіантів вирішення юридичного конфлікту, в тому числі за участі медіаторів. Незалежно від фаху (юрист, психолог чи інша освіта), посереднику не обійтися без юридичної, конфліктологічної та психологічної компетентності, незалежно від того, чи буде припинений конфлікт¹ шляхом примирення сторін, тимчасового призупинення з ризиком відновлення. Принциповим є те, що симетричне розв'язання юридичного конфлікту (виграш – виграш або програш – програш), не можливе; а закінчення конфлікту за асиметричною формулою (виграш однієї – програш протилежної) не бажаний. Для суспільства більш прийнятний компроміс, в якому сторони йдуть на поступки: в результаті ніхто не виграє повністю, але і не програє все. З часом можливе й поступове згасання конфлікту, який все ж таки може спалахнути знову.

Врегулювання конфлікту відрізняється від розв'язання тим, що зняти суперечність між опонентами допомагає «третя сторона». Під скасуванням конфлікту розуміють вжиття таких дій щодо нього, які ліквідують головні структурні елементи і ознаки конфлікту. Зрештою, можливо й переростання одного конфлікту в інший конфлікт (ескалація конфлікту), коли у відносинах між сторонами, виникає нова, більш гостра суперечність, в конфлікт втягуються нові сили. Юридичний конфлікт може закінчитися за будь-яким з цих «сценаріїв».

Примирення сторін здійснюється за свідомою згодою обох суб'єктів конфлікту або за участю «третьої сторони». Примирення досягається лише за умов переговорів між конфліктуючими сторонами, які мають закінчитися прийняттям угоди, що задовольняє обидві сторони.

Важливе значення для сторін має не тільки визнання самого факту правопорушення, але і його причини та обставини, наслідки, можливість відшкодування завданої шкоди або її компенсації (коли завдано немайнову шкоду). Каузальна атрибуція – як форма усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків важлива й для того, щоб виключити у майбутньому повторення правопорушення – через віктимну поведінку потерпілого чи певні криміногенні властивості правопорушника. Разом з цим при проведенні переговорів важливі не тільки раціональне ставлення до подій, але і врахування ірраціональної сторони подій та взаємин. Тобто те, що стосується суб'єктивної сторони злочину і є предметом вивчення юридичної психології.

Загальне поняття вини у кримінальному праві закріплено в кримінальному Кодексі. Згідно ст. 23 КК «вина – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності». Для психолога таке

1 Йдеться про залагодження конфлікту (коли його учасників «умовили» припинити протистояння, «помирили»), врегулювання, придушення чи продовження конфлікту.

тлумачення складного психічного феномену вдається спрощеним.

Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину нерозривно пов'язана з об'єктивними ознаками (що характеризують його об'єкт, предмет). Отже, не існує абстрактної вини, відірваної від конкретного суспільно небезпечного діяння. Саме це діяння і становить предметний зміст вини, її матеріальне наповнення. Зміст вини – перший, найбільш важливий елемент у юридичному розумінні вини – (в чому саме винний правопорушник). Однак сам по собі зміст не дає ключа до розуміння вини, тому необхідно виділити і проаналізувати інші її елементи.

Форми вини зазначені в кримінальному кодексі як сполучення певних ознак «свідомості і волі» особи, що вчиняє суспільно небезпечне діяння й виражається у «психічному ставленні особи до діяння і його наслідків». Чинне законодавство виділяє дві форми вини – умисел (ст. 24) і необережність (ст. 25). Умисел може бути прямим і непрямим, а необережність проявлятися у вигляді злочинної самовпевненості або злочинної недбалості. Умисел пов'язаний із негативним чи зневажливим ставленням особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, до тих інтересів, соціальних благ, цінностей (суспільних відносин), що охороняються законом, ворожим ставленням до конкретної особи (потерпілого), якому планується завдати шкоду. Необережність насамперед зумовлена переоцінкою власних можливостей або недооцінкою важливих обставин, які впливають на перебіг подій (наприклад, при ДТП).

Ступінь вини – це оціночна, кількісна категорія, важлива для розуміння тяжкості вчиненого діяння і небезпечність особи винного. Ступінь вини має практичне значення, тому що реалізація кримінальної відповідальності і призначення покарання багато в чому залежать від того, з прямим чи непрямим умислом вчинено злочин, який

вид умислу мав місце – задалегідь обдуманий чи такий, що виник раптово; який вид необережності і чому саме допустила особа. При з'ясуванні обставин кримінальної справи звинувачений може намагатися повністю чи частково перекласти провину на потерпілого, на своїх співників, зменшити чи взагалі не визнавати власної провини.

Вина підлягає доказуванню на попередньому слідстві і в судовому розгляді на підставі аналізу всіх зібраних у справі доказів й важлива не тільки для встановлення вини, її форми, виду та ступеню, а й необхідна умова правильної кваліфікації злочину. Згідно законодавства, ступінь вини суб'єкта визначає суспільна небезпека вчиненого діяння, здатність правопорушника їх передбачати та керувати своєю поведінкою (осудність); особливості психічного ставлення винного – формою вини (умислу чи необережності); стан свідомості² і волі, мотиви і цілі правопорушника; особливості взаємин потерпілого і винного; конкретними причинами та умовами, що вплинули на формування злочинного умислу або допущення особою необережності.

Законодавче визначення прямого і непрямого умислу містить три ознаки, які характеризують психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння і його наслідків: усвідомлення особою суспільної небезпеки свого діяння; передбачення суспільно небезпечних наслідків; бажання настання таких наслідків або свідоме припущення їх настання. Аналіз динаміки злочинної діяльності дає підстави для виявлення обставин, що зменшують чи збільшують відповідальність (добровільна відмова від завершення злочину, явка з повинною, дієве каяття).

Теорія кримінального права і судова практика крім прямого та непрямо-

² Пропонується конкретизувати стани свідомості та враховувати внесок несвідомого у злочинну поведінку, вводять поняття обмеженої осудності.

го умислу виділяють інші види умислу, які при певних обставинах також можуть мати кримінальне правове значення. Так, за часом виникнення й формування відрізняють умисел заздалегідь обдуманий (готує знаряддя, місце, час, особу, проти якої буде вчинено злочин, як знищити сліди злочину, створити штучне алібі тощо) і такий, що виник раптово. Важливе значення для оцінки винуватості має поведінка правопорушника після скоєння злочину – чи надавав медичну допомогу, викликав швидку допомогу тощо.

Психологічний аналіз структури вини дозволяє виокремити окрім інтелектуального та вольового компонентів, також емоційний компонент – як негативне, часом тяжке переживання, самооцінку власної поведінки, адже, якщо порушник шкодує про вчинені дії, з'являється стимул виправлення допущеної помилки.

Соціальна природа феномена вини проявляє себе у ставленні до потерпілого, каятті, прагненні виправити завдану шкоду, отримати прощення та врегулювати зіпсовані стосунки, прагненні зрозуміти причини та наслідки правопорушення, те, яке покарання буде справедливим та законним. Переживання провини втілюється у каяття за скоєне, жаль упущених можливостей, самозвинувачення, бажання покарати себе, або, завдяки механізмам психічного самозахисту, забути і не думати про те, що трапилось, виправдання себе і своїх вчинків, покласти відповідальність на інших (потерпілого, спільників, підбурювача, ватажка), на «форс-мажорні» обставини.

В психологічній літературі відзначаються вікові та гендерні відмінності переживання провини [2, 4, 6, 7], пов'язані з порушенням стереотипних уявлень про «чоловічу» і «жіночу» поведінку. Вважається, що чоловіки, відповідно до їх соціальної ролі глави сім'ї, начальника і т.д., схильні переживати провину при невідповідності основному моральному імперативу –

бути чесним, порядним, відповідальним; а жінки – наслідуючи ролі дружини, матері, дочки і т. ін. – при прояві байдужості (не наданні допомоги нужденним).

Поняття сорому і провини необхідно розрізняти як різні емоційні форми онтологічної вини: сором є переважно дитячим (інфантильним), гострим і інтенсивним переживанням, що супроводжується відчуттям «безпорадності, вразливості», в якому домінує емоційний компонент. В структурі провини присутній паритет емоційного і когнітивного компонентів. Сором викликає бажання втекти, сховатися. Вина стимулює людину виправити зло; отримати прощення й повернутися до соціуму. Переживання сорому переважно пов'язано з фізіологічним проявами фрустрації потреби у визнанні та схваленні (почервоніння, труднощі у висловленні своїх думок і почуттів). Переживання провини – із самокритичністю, соціальною емпатією, емоційною та соціальною зрілістю.

Заперечення провини або невротична вина однаково не конструктивні. Оптимальний рівень переживання провини як риса особистості – середній, оскільки у осіб з середніми показниками провини спостерігаються високі адаптаційні можливості: позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе, усвідомлення сенсу життя, прагнення особистісного зростання, здатність до самоконтролю та саморегуляції, стійкість до стресових ситуацій. Ситуативні прояви вини – адекватні завданій шкоді. Особи з неадекватним переживанням провини (вище або нижче оптимальних значень) нездатні до аналізу своєї конкретної поведінки, мають негативне емоційно-ціннісне ставлення до себе, але нічого не роблять для того, щоб стати кращими, не мають життєвих планів, емоційно нестабільні, схильні до агресії, дратівливі, ставляться до оточуючих із ворожістю, постійно зосереджені на захисті власних інтересів. Особи з низькими показниками «вини – співчуття» часто

виявляють егоїзм і прагнення домінувати, в той час, як особи із завищеними показниками «вини – співчуття» характеризуються нерішучістю і залежністю від думки інших.

В процесі розвитку особистості відбуваються якісні перетворення сорому: від простого невдоволення собою і навколишньою дійсністю, позбавленого будь-якого морального сенсу до почуття провини, що виступає в якості морального регулятора дотримання норм соціально-прийнятної поведінки в процесі соціалізації та індивідуалізації, коли почуття провини конструктивне та має гуманістичне спрямоване.

Середній рівень відчуття базової провини не свідчить про високий рівень розвитку і не гарантує психічну стабільність індивіда. Низький рівень провини зазвичай пов'язаний з низьким рівнем морального розвитку та може стати причиною асоціальної поведінки імпульсивної особистості – при несприятливих обставинах.

Діагностика провини повинна включати в себе визначення рівня та якості переживання провини (невротичного чи конструктивного), за допомогою методик «Опитувальник провини» і «Вимірювання почуття провини і сорому» визначення особливостей дії механізмів психічного самозахисту (Плутчик), морального розвитку (Ловінгер); здатності до рефлексії [1, 6, 7].

Слід зазначити, що за літературними даними більшість дорослого населення перебувати на нижчих стадіях морального розвитку (імпульсивного, захисного та конформістського типу) та самовиправдання. З іншого боку неусвідомлена екзистенційна прови-

на може підштовхувати винного до саморуйнівної поведінки (зловживання алкоголем, ризикованої поведінки, суїциду). Вважається, що компроміс на підставі угоди є кращим рішенням юридичного конфлікту, цей процес потребує психологічного супроводу, інакше зберігається ризик розчарування процесом та результатом медіації сторін, який може заходити у глухий кут, коли сторони не можуть а не висловитися, а не почути і зрозуміти один одного. Рішення приймається, але не виконується, примирення не настає.

Підсумовуючи сказане, при переговорах у пошуках компромісної угоди, важливо, щоб порушник не тільки формально визнав провину, а й гостро (але конструктивно) переживав її особисто, щиро бажав виправити завдану шкоду, його каяття було дієвим, і це було зрозуміло потерпілому, який не тільки хоче отримати матеріальну компенсації та моральне задоволення, зрозуміти причини вчинення порушення закону саме проти нього, так саме щиро вибачити кривдника. Такий результат можливий при досить високому рівні рефлексії учасників перемовин, їх комунікативної культури, спроможності висловлювати словами свої почуття, вірифікувати їх щирість, відкритості, яка має подолати недовіру та ворожість, утворити підстави для укладання угоди та її безумовного виконання. Варто зауважити, що неусвідомі механізми психічного захисту можуть негативно впливати на хід перемовин та на задоволення їх результатами, які згодом можуть удаватися несправедливими, так саме, як удається несправедливим і вирок судді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белик И.А. Чувство вины в связи с особенностями развития личности // Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – СПб, 2006. – 19 с.
2. Белинская Е.В. Комплексный подход к понятию «вина» // <http://rasstanovki-rostov.ru/?p=1830> <http://rasstanovki-rostov.ru/?p=1830>

3. Бобровник С.В. Правовий компроміс і правовий конфлікт як ціннісні виміри права. // Альманах права Вип. 3 – 2012. – С.100-104.
4. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда. – СПб.: Институт социологии РАН, 1995. – 39 с.
5. Паньков И.В. Вопросы законодательного регулирования умышленной вины // Право и политика – 2008. – № 4. – С. 941-945.
6. Орлов Ю.М. Обида. Вина. / Ю.М. Орлов. – М.: Слайдинг, 2004. – 96 с.
7. Ростомова Л. М. Актуалізація конструктивного переживання провини неповнолітніми, схильними до правопорушень // Проблеми загальної та педагогічної психології. Част. 7. – К., 2010. – С. 123 – 129.